

A FELVILÁGOSODÁS ELŐZMÉNYEI EGY EVANGÉLIKUS TUDÓS TANÁR, IFJ. BUCHHOLTZ GYÖRGY MUNKÁSSÁGÁBAN

„Mondhatni hát, ez az átmeneti félszázad tele van a továbbfejlődés csíráival, a hagyomány talajába elvetett, lassan eredező új magvakkal. Lassú, békés fejlődés szétszórt jelenségei, mintegy még a föld alatt, s még nem elég világos, bár az ösztönszerűből már kinőtt céltudattal.”¹ – írta Horváth János az 1711–1772 közötti időszakról. Más szerzők e kor, főképpen a század első fele kapcsán korai felvilágosodásról beszélnek, amelynek jellemzői többek között a laicizálódás, a világi jellegű tudományos munkásság, a tudós társaságok munkájában való részvétel, úttörő pedagógiai módszerek alkalmazása, pietista szellemiség, az ország hasznának szem előtt tartása, a felekezeti türelem, a tapasztalás, az empirizmus és racionalizmus fontossága, ugyanakkor a tapasztalatoknak a vallásos, biblikus világnézet moralista ítéleteivel való keveredése.² E megállapítások ifj. Buchholtz György munkásságára is igaznak tűnnek. A késmárki evangélikus lelkész és iskolaigazgató sokoldalú tevékenységének számos olyan, a 18. század első harmadában újszerűnek számító eleme volt, amelyek akár a felvilágosodás előzményeiként is értékelhetők.

Buchholtz György munkásságában, tudományos érdeklődése és tevékenysége megalapozásában a családi örökségnek és a greifswaldi egyetemen folytatott tanulmányainak egyaránt meghatározó szerepe lehetett. Apja, az idősebb Buchholtz György tanárként, később kereskedőként, majd evangélikus lelkészként tevékenykedett. 1703–1710 között vezetett családi krónikájában³ saját életének eseményei mellett az elődök és a rokon családok történetét is összefoglalta. 1664-ben elsőként mászta meg a Nagyszalóki-csúcsot, az erről készült leírás 1774-ben megjelent az *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* című bécsi lapban.⁴ Ő ismertette először a Magas-Tátra növényzeti öveit, és tőle származik a hegység első részletes leírása.⁵ Kisebbik fia, Jakab folytatta apja krónikáját, s ő is érdeklődött a természet tudományok, ásványok, hegyek, barlangok iránt. Elkészítette a Tátra domborképét különféle ásványokból, több ezer érclapból. Az udvar felkérte az ország ércbányáinak átkutatására, 1751-ben és 1752-ben pedig a császár által küldött külföldi tudósokat kalauzolt a Tátrában, illetve az ország más vidékein is. Utazásainak leírásai az *Ungrisches Magazin*ban jelentek meg 1787-ben.⁶

¹ HORVÁTH János, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 98.

² PL. HOPP Lajos, *Mikes és a korai felvilágosodás*, ItK, 76(1972), 273–289; FEHÉR Katalin, *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*, Bp., Eötvös József, 1999, 12.

³ Georg BUCHHOLTZ d. Ä., *Historischer Geschlechtsbericht (Familienchronik)*, veröffentlicht durch Rudolf WEBER, Bp., Hornyánszky, 1904.

⁴ [Georg BUCHHOLTZ d. Ä.], *Nachtrag zur Beschreibung des karpatischen Gebirges*, *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen*, 1774/3, 20–23.

⁵ Georg BUCHHOLTZ d. Ä., *Das weit und breit erschollene Ziepser-Schnee-Gebürg*, hrsg. Rudolf WEBER, Leutschau, Reiss, 1899.

⁶ Jakob BUCHHOLTZ, *Reise auf die Karpatischen Gebirge, und in die angränzenden Gespanschaften*, *Ungrisches Magazin*, 1787/1, 34–58; Uő, *Abermalige Reise auf die Karpatischen Gebirge, und die angränzenden Gespanschaften*, *Ungrisches Magazin*, 1787/3, 257–291. Többen őt tartják egy korábban névtelenül megjelent írás szerzőjének is: *Beschreibung des Karpatischen Gebirges, aus der Handschrift eines ungenannten Verfassers, mit Anmerkungen, und einer Vorberichte des Herausgebers, nebst einem Kupfer*, *Ungrisches Magazin*, 1783/1, 3–47.

Az ifjabbik Buchholtz György Vilmányban, Késmárkon, Rozsnyón járt iskolába, majd 1709 novemberétől 1711 szeptemberéig a greifswaldi egyetem diákja volt. Naplójában⁷ részletesen beszámol egyetemi éveiről, a teológia és filozófia mellett hallgatott sokféle tárgyról. Tanult történelmet, geometriát, anatómiát, növény- és állattant, fizikát, részt vett csillagászatról, a hegyek magasságáról, órákészítésről, katonai építészetéről szóló előadásokon. A res litteraria, tudományos társaságok és folyóiratok, erkölcsstan, gyermeknevelés, politika kérdései is előkerültek az órákon. Buchholtz érdeklődéssel szemlélte a különféle régiségeket és ritkaságokat, sok-sok könyv mellett ásványokat és érmeket is vásárolt. Értekezést írt a Merkúr és a Nap együttállásáról, és disputált belőle 1710. november 7-én, éppen a tárgyalt csillagászati esemény bekövetkeztének napján.⁸ A tizenhat lap terjedelmű disszertációban Buchholtz ókori és későbbi szerzők véleményének idézése mellett önálló munkát is végzett: a Merkúr és a Nap 1710. november 7-i együttállásának megállapítására gondos számítások alapján jutott.⁹ A dolgozat végén kiemelte a tapasztalat (experientia) fontosságát, de az együttállás megfigyelését végül a köd megakadályozta.

Miután hazatért Greifswaldból, titkári és háztanítói állást vállalt, 1714-től a nagypalugyai (Liptó vármegye) iskola tanára lett. Nagypalugya abban az időben artikuláris hely volt, iskolája pedig egytanáros falusi kisiskola, Buchholtz naplójából azonban az ilyen helyeken szokásosnál jóval többféle tanulócsoporthoz és magasabb színvonalú oktatásról értesülünk. A tantárgyak között retorika, poétika, szintaxis, logika, metafizika, etika, jog, politika, katekizmus, teológia, bibliai exegézis, egyháztörténet, klasszikus szerzők olvasása, görög és héber nyelv, egyetemes és magyar történelem, földrajz és fizika is szerepelt – az utóbbiak tanítása ekkoriban még nem számított általánosnak.

1723-tól Buchholtz a körülbelül kétszáz diák által látogatott késmárki evangélikus gimnázium igazgatója és egyben a legfelső osztály tanára lett. Naplója szerint a következő tárgyakat tanította: logika, retorika, egyetemes, magyarországi és egyháztörténelem, hittan, fizika, földrajz, helyesírás, klasszikus szerzők olvasása, poézis, homiletika, teológia, filozófia, matézis, aritmetika, geometria, katonai és civil építészet, jog, politika, különféle történeti segédtudományok, betegségek. A nyelvek közül a latinon, görögön, héberen, németen kívül ismerkedtek a lengyel, a szír, a francia alapjaival, az orosz ábécével, és a magyart is gyakorolták. Órákat tartott akadémiaiokról, jegyzetelésről, naplólírásról, a tudományok rendszeréről, újságolvasásról.

Az újságolvasást Comenius már a 17. század közepén javasolta mint a latin nyelv, a kortárs történelem és a földrajz tanulásának hasznos eszközét; később Francke hallei Paedagogiumának tantervében is szerepelt. A Rezik–Matthaeides-féle *Gymnasiologia* szerint több felföldi evangélikus iskolában, például az eperjesi, körmöcbányai, löcsei, losonci, selmecbányai, besztercebányai gimnáziumban olvasta(tta)k rendszeresen latin és német nyelvű újságokat a felsőbb osztályokban. A Pozsonyban 1721 januárjában Bél Mátyás által indított Nova Posoniensia, Magyarország első rendszeresen megjelenő újságja részben iskolai felhasználásra készült.¹⁰ Buchholtz elsősorban Európa aktuális, főként politikai helyzetének bemutatására használta az újságokat, de néha tréfás vagy nevelő szándékú

⁷ Georgius BUCHHOLTZ, *Diarium*, I–II. Lelőhelye: Turócszentmárton (Martin), Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia (korábban Matica slovenská), jelzete: C 24/1–2. Mikrofilm: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, A. 1989/II–1991/I. Buchholtz 1709. május 9. és 1737. július 25-ig napi rendszerességgel vezette naplóját. A kétkötetes latin nyelvű kézirat utólagos gépi lapszámozással van ellátva, eszerint az első rész 1424, a második 1351 lap terjedelmű (a számozásban van néhány tévesztés).

⁸ BUCHHOLTZ, *Diarium*, I, 339–347. *De conjunctionibus planetarum in genere et in specie de conjunctione Mercurii cum Sole, Anno MDCCX. die VII. Novembr.*, Greifswald, 1710 (RMK III. 4723).

⁹ M. ZEMPLÉN Jolán, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, s. a. r. GAZDA István, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998, 96–98.

¹⁰ FEHÉR Katalin, *Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században*, MKsz, 120(2004), 131–135.

történeteket, verseket is vett belőlük. A novellae-nek nevezett lapok közül a boroszlóit,¹¹ a lipcsei latin nyelvű¹² és az Ephemerides Vindobonensest¹³ említi. Érdekes, hogy a Nova Posoniensiáról nem ír, pedig megjelenése idején élénk levelezésben állt Bél Mátyással, akitől megkapta ez idő tájt napvilágot látott műveit, köztük tankönyveit, és használta is őket az oktatásban.¹⁴

Naplójában található néhány utalás az alkalmazott módszerekre is: használt tankönyveket az oktatáshoz, pl. Comeniusét vagy Bél Mátyását, ezek azonban inkább csak neki álltak rendelkezésére, gyakoribb volt, hogy először lediktálta a tananyagot – akár a könyv alapján, akár a saját maga által összeállítottat –, s ezután kezdte azt magyarázni. Máskor felolvasott, szemléltetett, kísérleteket mutatott be, és tábla is volt a teremben. A kísérletekről nem sokat tudunk, naplójában éppen csak megemlíti, hogy fizikai, hőmérséklettel, levegővel, gázokkal kapcsolatos kísérleteket mutatott diákjainak. Kipróbálták az asztrolábium nevű csillagászati eszközt, megfigyelték a napfogyatkozást.¹⁵

A 18. század elején a magyarországi evangélikus oktatásban jelentős volt a pietizmus hatása, az említett tananyag- és módszerbeli újításokat is ennek szokták tulajdonítani. Buchholtzt általában nem említi a szakirodalom a pietisták között. Naplójában ő maga nem sokat árul el álláspontjáról, csak néhányszor írta le a szót. Levelezést folytatott, kapcsolatokat ápolt mind a pietista, mind a pietizmus-ellenes oldal képviselőivel. Megvásárolt és elolvasott mindkét oldal nézeteit tartalmazó könyveket. Tanulmányainak színhelyén, a greifswaldi egyetemen alapvetően pietizmus-ellenes szellemiség uralkodott, az új irányzat csak az élő vallásosságban és az újfajta szeminárium gyakorlatban jelentkezett. A Buchholtz diáriumában legtöbbet emlegetett professzorok közül Brandanus Heinrich Gebhardi a pietista oldalt, Johann Friedrich Mayer és disszertációjának témavezetője, Jeremias Papke az ortodoxiát képviselte.¹⁶ Egyikükkel kapcsolatban sem említi azonban a pietizmus kérdését, nem utal a két oldal ellenségeskedésére sem (csupán azt jegyzi meg egyszer, hogy Gebhardi disputációja miatt Mayer óráján kevesen voltak, amit az nem vett jó néven¹⁷). Amikor néhány évvel később Halléban, a pietizmus fellegvárában járt, naplójában egy szót sem ejtett a kérdésről, bár személyesen találkozott August Hermann Franckével, testimoniumot is kapott tőle.¹⁸ Árulkodó lehetne esetleg, hogy peregrináló diákjainak többsége (körülbelül háromnegyede) az ortodox Wittenbergbe ment tanulni,¹⁹ de a pietista Bél Mátyás pozsonyi iskolájába is többször küldött tanulókat. A nagypalugyai,

¹¹ Ez valószínűleg nem a *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*, hanem a *Breflauseische Nouvelles* című újság, amelynek témái közt például háborúk, udvari hírek, polgári és paraszti élet, szerencsétlenségek, időjárás, csodás események, statisztikai adatok (születés és halálozás) szerepeltek. Bruno SCHIERSE, *Das Breslauer Zeitungswesen vor 1742*, Breslau, J. U. Kern, 1902, 75–87.

¹² Ez talán az 1682-ben alapított *Acta Eruditorum* lehet, amely főként természettudományos témájú írásokat, recenziókat közölt.

¹³ Kérdés, hogy melyik bécsi lapot érti ez alatt Buchholtz, hiszen ilyen címmel 1776–1785 között jelent meg latin nyelvű bécsi újság, Keresztúry József udvari ágens szerkesztésében, erről azonban semmiképpen nem lehet szó. *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, I. Bp., Akadémiai, 1994, 512.

¹⁴ BUCHHOLTZ, *Diarium*, I, 1113, 1186–1188, 1225; II, 36, 208, 898, 1200, 1208, 1272–1275, 1278.

¹⁵ *Uo.*, I, 842; II, 137, 266, 322, 1107, 1264.

¹⁶ Hans SCHRÖDER, *Zur politischen Geschichte der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald = Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald*, I, hrsg. Werner ROTHMALER et al., Greifswald, Volksstimme, 1956, 69. A két fél összeütközéseiről: Helmut LOTHER, *Pietistische Streitigkeiten in Greifswald: Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern*, Gütersloh, Bertelsmann, 1925.

¹⁷ BUCHHOLTZ, *Diarium*, I, 100.

¹⁸ *Uo.*, 671–672.

¹⁹ A késmárki gimnázium anyakönyvébe Buchholtz – az utolsó évek kivételével – a tanulók neve mellé írt rövid jellemzésen túl azt is feljegyezte, hogyan alakult sorsuk a későbbiekben. *Matricula studiosae juventutis in schola ev. Kesmárkiensi 1711–1805 cui praeifixus est: Index Rectorum scholae ab anno 1570–1752*, Késmárki Evangélikus Líceum (Lyceálna knižnica v Kežmarku), Ms 1688b.

illetve késmárki iskolában tanított tárgyak közt találunk ugyan olyanokat, amelyek talán hallei hatásra jelentek meg vagy szerepeltek a szokásosnál jóval nagyobb súllyal a tananyagban (pl. különféle reáltárgyak: fizika, ásványtan, földrajz, katonai építészet²⁰), ám a késmárki líceumban már Buchholtz elődje, Bohus György is fontos szerepet tulajdonított a természettudományos és földrajzi-történeti vizsgálódásoknak, a gyakorlati foglalkozásoknak, s Bél Máttyás ösztönzésére reformokat is bevezetett²¹ – Buchholtz pedig valószínűleg őket követte módszereivel, nem pedig közvetlenül Franckét. A világiasság elítélése sem egyértelmű nála: néha megtiltja a táncot diákjainak, máskor megengedi; ő maga is táncra perdül, énekel, játszik, mulat, fürdőbe megy nemegyszer.

Buchholtz Késmárkon nemcsak a gimnázium igazgatója volt, hanem a szlovák evangélikus gyülekezet lelkésze is. Mélyen hívő, a Bibliát naponta olvasó, imádságos lelkületű, felekezetét és felebarátait szolgáló ember. Előfordult, hogy diákjai csínytevései miatt vagy más okból vitába keveredett a késmárki pálosokkal vagy a katolikus oldal valamely más képviselőjével,²² komolyabb ellentétekről azonban nem olvashatunk naplójában. Általában nyitott volt más felekezetek tagjai felé, érdeklődött szokásaik és különösen művészeti alkotásaik iránt. Utazásai során felkereste a katolikus és református templomokat éppúgy, mint a zsinagógákat. Jóban volt a Vörös kolostor kamalduli szerzeteseivel és a podolini piaristákkal, előbbieket még laterna magicát nézni is eljötték hozzá. Naplójában nemegyszer szerepel, hogy katolikus papok vagy református lelkészek jártak nála, vagy éppen ő vacsorázott náluk.²³ Érdeklődött más egyházak, felekezetek élete és tanítása iránt, számos ilyen témájú könyvet olvasott (például a keleti egyházak hitvallásáról, a pápaság, a konklávék, a jezsuiták történetéről, magyarországi katolikus műveket). Emellett természetesen vitairatokat is, és ha szükséges volt, hite védelmére kelt, alapvetően azonban nem volt hitvitázó típus. Protestantizmusa nem jelentett Habsburg-ellenességet: az iskolában és a templomban imádkoztak a császárért, a könyvek és könyvtárak dicséretéről szóló darabjában pedig Isten áldását kérte a királynőre és férjére.²⁴

Buchholtz napjainkban leginkább Bél Máttyás munkatársaként ismert, de a kor sok más neves tudósával is kapcsolatban állt. Bél Máttyás számára a környező vármegyékről és azok nevezetességeiről készített leírásokat, többször lerajzolta a Tátrát is.²⁵ Leírást és rajzot készített a szilicei jégbarlangról, a kísérőlevél szerint a barlangban mintegy másfél évtizeddel korábban, rozsnyói diákként járt, s a térképvázlatot emlékezetből rajzolta.²⁶ Buchholtz leírása olyannyira felkeltette Bél érdeklődését a barlang iránt, hogy az angliai Royal Societyhoz 1739. április 5-én elküldött székfoglaló értekezésének első fejezetét a szilicei jégbarlangról írta.²⁷ Buchholtznak a deményfalvi barlangokról készített térképe nyomtatásban is megjelent Bél *Prodromusában* (1723), a rajzot Mikoviny Sámuel metszette rézbe.²⁸

²⁰ VARGA Imre, *Buchholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátászs*, ItK, 87(1983), 215–216.

²¹ BÉL Máttyás *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (*Magyarországi Tudósok Levelezése*, 3), 87–88: Bél Máttyás Bohus Györgynek, 1721. március 22.: „Ludum vestrum litterarium reformatum iri, lubens audio.”

²² Pl. BUCHHOLTZ, *Diarium*, II, 356–358.

²³ *Uo.*, I, 544, 1110; II, 478, 486, 606, 607, 626, 699, 857, 909, 1200.

²⁴ *Uo.*, I, 1108; VARGA Imre, *Buchholtz György drámája a könyvek megbecsüléséről*, ItK, 88(1984), 193.

²⁵ Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, TK 2 097/a–b; Johann LIPTÁK, *Georg Buchholtz d. J. Zur 200. Wiederkehr seines Todestages am 3. August 1937, Die Karpathen: Turistik, Alpinismus, Wintersport, 1937/4*, 65–68.

²⁶ BÉL Máttyás *Levelezése*, i. m., 50–53.

²⁷ DÉNES György, *Bél Máttyás és ifj. Buchholtz György a Szilicei-jégbarlangról és annak térképéről*, Karszt és Barlang, 1992/1–2, 43–52.

²⁸ Matthias BELIVS, *Hvngariae antiquae et novae Prodromvs*, Norimbergae, Petrus Conradus Monath, 1723, 150 és 151. lap között.

Buchholtz naplójában gyakran említi a késmárki orvos, természettudós, Fischer Dániel nevét. Vele kapcsolatban többször utal egy alapítandó „societas”-ra,²⁹ a társaság céljáról azonban nem beszél. A magyarországi kezdeményezések, akadémiai tervek között nincsen nyoma a Fischer, Buchholtz és mások által tervezett „Societas de virente spe” nevű egyesületnek. Régebbi szerzőknél találhatók ugyan utalások arra, hogy Fischer orvosi egyesületet vagy tudós társaságot³⁰ kívánt volna létrehozni, az újabb szakirodalom azonban elsősorban folyóirat-alapítási terveiről szól, s azzal magyarázza az egyesületalapítás tervéről szóló kijelentéseket, hogy a korban tudós társaságként kezelték a tudományos folyóiratokat is,³¹ s hogy „a XVIII–XIX. század fordulójának embere [...] minden korábbi, a szó tágabb értelmében vett irodalomszervező vállalkozásban valamiféle akadémia-alapító szándékot vélt felfedezni.”³²

Közreműködött Buchholtz a Rezik János- és Matthaides Sámuel-féle evangélikus iskolatörténeti összefoglalás, a *Gymnasiologia*³³ készítésében is. Naplójából és Matthaides Sámuellel folytatott levelezéséből tudjuk, hogy anyagot gyűjtött hozzá, diákjaival másoltatta az elkészült részeket.³⁴

A nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe elsősorban a boroszlói *Sammlung*,³⁵ illetve *Nachrichten*³⁶ folyóiratokba írt beszámolóinak, tanulmányainak köszönhetően került be Buchholtz. Rendszeresen küldött tudósításokat az időjárásról, a földek, a termés és a jószágok állapotáról. Gyakran szólásokkal, közmondásokkal, népi bölcsességekkel, megfigyelésekkel fűszerezte beszámolóját, mint például: „Denn man spricht: Vincento claro fiet tibi copia vino, oder auf Hungarisch: Ha szép Vince, te[le] a pince, d. i. ist Vincentius klar, so wird der Keller voll”.³⁷ Beszámolt különleges betegségekről, népi gyógy módokról, gyógy- és savanyúvízforrásokról, természeti jelenségekről, nap- és holdfogyatkozásról, meteorokról, üstökösökről, különleges felhőkről és fényekről, északi fényről, nyári hóesésről, viharokról, árvizekről. A rossz időjárás kapcsán egyszer az iskolai színjáték-előadást is megemlítette, s elmondta, hogy 1708 óta – az 1712. és 1714. év kivételével – „Diarium meteorologicum”-ot vezet.³⁸ Részletes ismertetéseket küldött több napos kirándulásokról, amelyeket diákjaival a Tátrába tett. Néhány tudományosabb igényű cikket is írt, például arról, hogy hová mennek a fecskék télen, de tudósított „szenzációkról” is, mint a kutyákat szülő disznó esete, és

²⁹ BUCHHOLTZ, *Diarium*, II, 842, 843, 852, 867, 874, 927.

³⁰ *Anrede des Herrn Jakob Joseph Winterl an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft am Tage ihrer ersten Versammlung den 13. Merz 1784*, *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn, Pest und Ofen*, Brachmonath 1784, 8; JACOB MELZER, *Biographien berühmter Zipser*, Kaschau, Ellinger, 1832, 47; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., Hornyánszky, 1894, 515.

³¹ TARNAI Andor, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, MKsz., 72(1956), 33; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 131.

³² TARNAI, i. m., 32.

³³ L. JÁN REZIK, SAMUEL MATTHAEIDES, *Gymnaziológia: Dejiny Gymnazií na Slovensku*, ed. Vladislav RUŽICKA, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971; KORDOVÁN László, *A Rezik–Matthaides-féle Gimnaziologia kéziratai*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1988 (Neveléstörténeti Füzetek, 8); SZELESTEI N. László, *A 18. századi magyarországi respublica litteraria a tudóslevelezések tükrében = Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. FODOR György, SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2013, 145–152.

³⁴ BUCHHOLTZ, *Diarium*, II, 52, 57, 58, 60, 61, 64. Matthaides levelei Buchholtzhoz: Tiszolci evangélikus levéltár (Archív Ev. a. v. farského úradu v Tisovci), 34. és 78. kötet.

³⁵ *Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten*, Breslau, Leipzig, Budissin, 1717–1726.

³⁶ *Miscellanea Physico–Medico–Mathematica*, Oder, Angenehme, curieuse und nützliche Nachrichten von Physical- und Medicinischen, auch dahin gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, Erfurt, 1727–1730.

³⁷ *Sammlung*, 1724. Januarius, 24.

³⁸ *Uo.*, 1724. Majus, 480.

beszámolt balesetekről, gyilkosságokról, halottégetésről, boszorkányok vízpróbájáról, mérgezésről, különös tűz- és halálesetokról, valóra vált vagy be nem teljesedett álmokról is.³⁹

Buchholtz nemegyszer külföldi tudósokat is kalauzolt a Tátrában, illetve Késmárk környékén, például a neves braunschweigi orvost, Franz Ernst Brückmannt, vagy angol vendégeket. Halála előtt nem sokkal az Academia Naturae Curiosorum (Leopoldina) tagjává választották,⁴⁰ a munkában azonban már nem tudott részt venni.

Naplójában 1732-től folyamatosan emlegeti Johann Heinrich Zedler lipcsei könyvkiadó és könyvkereskedő nagylexikonát (*Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*). A teljes mű 1731 és 1754 között jelent meg 64 kötetben, 4 kiegészítő kötettel, és felölelte valamennyi tudományágat. A szócikkek szerzőinek többsége nem ismert.⁴¹ Buchholtz először csak a lexikon olvasását említi, később azonban kiegészítések írásáról beszél. Az első kiegészítéseket az első kötet megjelenése után, azok ismeretében készítette, később azonban megelőzte a lexikont. Eleinte bizonyára a már megjelent kötetekből kimaradt ismereteket pótolta a majdani kiegészítő kötetek számára, később pedig valószínűleg felkérték még hiányzó szócikkek megírására. Mivel szerzőnevek a lexikonban nincsenek, és ő maga sem árul el erről semmit, nem tudjuk, mi lehet Buchholtz munkájának eredménye a gyűjteményben. A IV. pótkötetben egyébként ő maga is szerepel, egy mondat az életéről – „Buchholz (Johann George), Prediger bey der Evangelischen Slovackischen Gemeinde, und Rector der Schule zu Kayßmarck in Ober-Ungarn.”⁴² –, valamint a boroszlói *Sammlung*ban megjelent írásainak felsorolása.

Buchholtz rengeteget olvasott, naplóbejegyzései szerint a könyvek mellett külföldi – hamburgi, kölni, bécsi, lipcsei, boroszlói – német, illetve latin nyelvű folyóiratokat is (például: *Die Europäische Fama*, *Schwedische Fama*, *Die Gelehrte Fama*). A tiszolci evangélikus levéltárban egy „Catalogi Librorum Buchholtzianorum ord. 1794” felíratú kötegen több – részben töredékes és egymással keveredő, általa írt és későbbi – jegyzék maradt fenn könyveiről (és megtalálható itt édesapja könyveinek listája is).⁴³ Innen tudható, hogy könyvtára halálának évében közel 1400 kötetet számlált; ez magyarországi viszonylatban igen jelentős gyűjteménynek számít. Összehasonlításképpen: a Lőcséről, Besztercebányáról, Körmöcbányáról, Selmechányáról fennmaradt 18. századi könyvjegyzékek egyike sem tartalmazza még a felét sem ennek a mennyiségnek.⁴⁴ Bél Mátyás 1711-es könyvjegyzékében 201, az 1748/1749-ből

³⁹ Buchholtznak a két folyóiratban megjelent írásait felsorolja és ismerteti: NORA BARÁTHOVÁ, *Juraj Buchholtz mladší a jeho články o Spiši vo Vratislavských Análoch*, Z minulosti Spiša: Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči, IX–X, 2001/2002, 153–160. A lista nem teljes, de hiánytalan jegyzéket készíteni a *Sammlung*ban és a *Nachrichten*ben megjelent Buchholtz-írásokról egyébként is lehetetlen, mivel a folyóiratok a szerzők nevét a rövidebb beszámolók mellett gyakran nem tüntetik fel.

⁴⁰ BUCHHOLTZ, *Diarium*, II, 1328; MIKLÓS PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle (Saale), Niemeyer, 1965 (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale, 4), 161.

⁴¹ Zedlerről és lexikonáról: GERD QUEDENBAUM, *Der Verleger und Buchhändler Johann Heinrich Zedler 1706–1751: Ein Buchunternehmer in den Zwängen seiner Zeit: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Buchhandels im 18. Jahrhundert*, Hildesheim–New York, Georg Olms Verlag, 1977.

⁴² *Nöthige Supplemente zu dem Großen Vollständigen Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, IV, Leipzig, 1754, 871.

⁴³ Tiszolci evangélikus levéltár, 9. kötet. – Id. Buchholtz György könyvjegyzéke: BOGÁR JUDIT, *Idősebb Georg Buchholtz könyveinek összeírása = Magyarországi magánkönyvtárak, IV: 1552–1740*, s. a. r. BAJÁKI RITA, BUDOSÓ HAJNALKA, MONOK ISTVÁN, VISKOLCZ NOÉMI, szerk. MONOK ISTVÁN, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4), 156–168.

⁴⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak, II: 1588–1721*, s. a. r. FARKAS GÁBOR, VARGA ANDRÁS, KATONA TÜNDE, LATZKOVITS MIKLÓS, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2); *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya) 1533–1750*, s. a. r. VILIAM ČICAJ, KEVEHÁZI KATALIN, MONOK ISTVÁN, VISKOLCZ NOÉMI, Bp.–Szeged, Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum, 2003 (Magyarországi magánkönyvtárak, 3; Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3).

származóban pedig 606 tétel szerepel.⁴⁵ Buchholtz olvasmányai közt főleg latin és német nyelvű könyveket találni, vallásos és világi témájú, tudományos és szórakoztató műveket egyaránt. A könyvjegyzékek szerint megvolt neki Descartes leveleinek 1682-es amszterdami kiadása, Leibniz egy, Christian Wolff és Christian Thomasius számos műve. Naplójából tudjuk, hogy olvasta is őket, véleményét azonban nem írta le róluk. Az utóbbi két szerzőt egyébként személyesen is hallotta előadni Halléban, Wolff metafizikáját pedig tanította Késmárkon.

Tudományos képzettsége és tevékenysége mellett Buchholtz olyan, a 18. század elején még élénk vitákat kiváltó témák iránt is érdeklődött, mint a sárkányok, boszorkányok, vámpírok, lidércek léte és cselekedetei, vagy a sátán megjelenése.⁴⁶ Barátja, Fischer Dániel 1716-ban az ördög és a boszorkányok ártó hatalmáról írta disszertációját a wittenbergi egyetemen, bennük jelölve meg számos betegség okát.⁴⁷ Buchholtz is említ naplójában néhány ilyen esetet röviden; beszámol démonológiáról, mágjáról, vámpírokról szóló könyvek olvasásáról,⁴⁸ a boroszlói Sammlungban pedig hosszabban is tudósít effélékről, azonban inkább kételkedni látszik, mintsem hinni bennük. Az 1724. júniusi számban egy asszonyról ír, aki tüdőbaja következtében csontsovánnyá fogyott, és elterjedt róla, hogy éjszakánként zaklatja, fojtogatja a falubelieket. Amikor meghalt, teste nem merevedett meg, és többen állították, hogy látták éjszaka mászkálni, ezért a holttestet végül elégették. Buchholtz igyekezett kideríteni az igazságot: kikérdezte a falubelieket, s kiderült, hogy valójában senki nem látott semmit, csupán a terjedő híreket hallották. Tudós szerzőnk hozzáteszi még, hogy tüdőbetegek esetében nem ritka a hullamerevség elmaradása.⁴⁹ Az 1726. júniusi számban boszorkánypróbáról tudósít: több faluban is boszorkányok mesterkedésének tulajdonították az aszályt, emiatt az összes asszonyt vízpróbának vetették alá – tudnivaló ugyanis, hogy a boszorkányok fennmaradnak a víz tetején. A beszámoló végén a szerző az ördög játékaról és az emberek értelmét elhomályosító sötétségről beszél.⁵⁰

Naplójában és levelezésében Buchholtz többször említ sárkányokat: sárkánycsontokat keres a deményfalvi barlangokban, sárkánycsontokat küld ismerőseinek, köztük Bél Mátyásnak, s egyszer még ezt is feljegyzí diáriumába: „Vidi Draconem volantem super Laziste.”⁵¹ A tiszolci evangélikus levéltárban fennmaradt egy sárkánycsontváz általa készített rajza, amelyet jelekkel és magyarázatokkal látott el.⁵² Buchholtz öccse, Jakab az *Ungarisches Magazin*ban 1787-ben megjelent írásában említi, hogy György bátyja az egyik barlangban 1719-ben egész sárkánycsontvázakat talált, közülük egyet elküldött Drezdába a királynak, s ezt a Grünes Gewölbeben ki is állították.⁵³ Buchholtz ezért

⁴⁵ Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus) / *Catalogus manuscriptorum Matthiae Béli, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2006, 85–126.

⁴⁶ L. MISKOLCZY Ambrus, *Felvilágosodás és babonáság*, Valóság, 2015/5, 67–86.

⁴⁷ DANIEL FISCHER, *Tentamen pneumatologico physicum de mancipiis diaboli sive sagis*, Vitembergae, Officina Kreusigiana, 1716.

⁴⁸ PL. BUCHHOLTZ, *Diarium*, I, 590; II, 11, 1047.

⁴⁹ *Von einem nach dem Tode verbrannten Weibe*, Sammlung, 1724. Junius, 635. Buchholtz ezen írása kapcsán hosszasan értekezik a vámpírokról és lidércekről Wespriemi István. (WESPRIEMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Második száz. Első rész*, ford. KÓVÁRI Aladár, Bp., Medicina, 1962, 110–113.)

⁵⁰ *Vom Hexen-Bade, die Wettermacherinnen zu entdecken, so die bisherige Dürre sollen verursacht haben*, Sammlung, 1726. Junius, 706–707.

⁵¹ BUCHHOLTZ, *Diarium*, I, 1122.

⁵² Nyomtatott kiadása: MARCEL LALKOVIČ, KLÁRA KOMOROVÁ, *Juraj Buchholtz a počiatky jaskynného mapovania na Slovensku*, Slovenský kras, 1991, 157.

⁵³ „Ein gleiches that auch mein Bruder Georg Buchholz, schon in dem Jahre 1719, dessen Beschreibung in einem Werke des Mathias Bel stehet. Nicht weit von dieser Höhle gegen Mittag, sind noch zwo andere Höhlen, die aber der erstbeschriebenen weder an Höhe, noch Länge gleichen. In der einen hat mein erstgedachter Bruder 1719, ganze Drachengerippe gefunden, und eines davon dem Könige in Pohlen nach Dresden gesandt, welches in dem sogenannten grünen Gewölbe daselbst aufbehalten wird.” JAKOB BUCHHOLTZ, *Reise...*, i. m., 45.

a küldeményért a királytól (vagyis a szász választótól) aranyérmét kapott ajándékba,⁵⁴ amelynek egyik oldalán – Franz Ernest Brückmann legalábbis ezt írja 77. *úti levelében* – a király, a másikon pedig Drezda képe volt látható.⁵⁵ Buchholtz sárkánycsontjait egyébként a kortársak, köztük Bél Mátyás is, számár-, ökör- vagy lócsontváznak tartották,⁵⁶ később barlangi medveként határozták meg a kutatók,⁵⁷ a fentebb említett sárkánycsontvázrajz azonban inkább valamilyen őshüllőre vagy dinoszauruszra emlékeztet.⁵⁸

Amint láthattuk, ifj. Buchholtz György munkásságában számos olyan elem felfedezhető, amely akár a korai felvilágosodás jeleként is értékelhető. Kérdés azonban, hogy mi ösztönözte őt mindezt. Róla való ismereteink fő forrása naplója, levelezése és néhány egyéb feljegyzése, ezekben azonban gondolatait, véleményét ritkán árulja el, inkább csak tényközlésre szorítkozik. Ismerte kora új szellemi áramlatait, vagy legalább azok egy részét, de hogy mit gondolt róluk, nem tudjuk. Filozófiai műve, eszméinek megfogalmazása nem maradt ránk, így nehezen dönthető el, hogy sokoldalú tevékenységének mozgatórugója az ész, a tudás, a tapasztalás fontosságáról és a világ jobbításának szükségességéről való meggyőződés felvilágosodást előlegező tudatossága, vagy csupán apja, rokonai, barátai, munkatársai példája, a felföldi Hungarus-tudatú evangélikus értelmiség évszázados hagyománya. Megfogható-e egyáltalán e kettő közti különbség?

ANTECEDENTS OF THE ENLIGHTENMENT IN THE WORK OF AN ERUDITE TEACHER, GEORGIUS BUCHHOLTZ JR.

The paper deals with those elements of the works of Georgius (György/Juraj) Buchholtz (1688–1737), a Lutheran pastor and teacher from Késmárk (Kežmarok), which can be regarded as antecedents of the enlightenment. Buchholtz participated in the significant intellectual enterprises of his circle (preparations for a scholarly society, compilation of a volume on the history of Lutheran schools in Hungary – *Gymnasiologia*, description of Hungarian counties directed by Matthias Bél). He wrote many articles for foreign periodicals and entries for Johann Heinrich Zedler's *Universal Lexicon*. He was in correspondence with scholars from Hungary and abroad, and shortly before his death he was elected member of the Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum. He was acquainted with the new ideas of his age; books by Descartes, Leibniz, Wolff and Thomasius are listed in the register of his library. He had connections with Pietist pedagogy, and was on good terms with representatives of other denominations. However, it is difficult to decide whether his activities were motivated by a pre-enlightenment awareness of the importance of reason, knowledge and experience and of the necessity of amending the world, or he simply followed the example of his father, relatives, friends and colleagues, the tradition of the *Hungarus* intelligentsia in Upper Hungary.

⁵⁴ BUCHHOLTZ, *Diarium*, II, 206.

⁵⁵ FRANCISCUS ERNESTUS BRÜCKMANNUS, *Epistola itineraria LXXVII. sistens Antra Draconum Liptoviensa, Wolfenbüttelae*, 1739, 13.

⁵⁶ IVAN BOHUŠ, *Tatry očami Buchholtzovcov*, Martin, Osveťa, 1988, 22.

⁵⁷ BRÜCKMANNUS, *i. m.*, 13; ROBERT TOWNSON, *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*, London, Robinson, 1797, 403.

⁵⁸ VÖ. FARKAS GÁBOR FARKAS, *Ransanus és a sárkány*, Erdélyi Múzeum, 2013/4, 32–37.